

Зореслав Юдін, к. ю. н.

Національний університет «Одеська юридична академія»

ДОГМАТИЧНИЙ ВИМІР ПРАВОВОГО КОНТРАКТИВІЗМУ

Zoreslav Yudin, PhD in Law

National University "Odesa Law Academy", Ukraine

DOGMATIC DIMENSION OF LEGAL CONTRACTIVISM

The article focuses on the main features of contemporary legal dogmatics in its application to the general theory of contract i.e., legal contractivism. It is shown that regardless complex nature of legal contractivism as a middle-level theory, a dogmatic method is still relevant for detection of contracts' place in the structure of contemporary law. It is especially important in civil, economic and administrative law, where contracts are one of regular forms of legal relations. In the article it is also demonstrated that dogma of civil and economic law have elaborated an approach when contracts mainly exist as individual acts and their content is determined by will and expectations of contracting parties. Administrative law makes an emphasis on normative aspect of such interaction, when legal force of a contract exceeds bounds of communication of its parties.

Key words: contract, legal contractivism, dogma of law, civil contract, economical contract.

Спрямованість розвитку сучасного права, його принципів, цінностей та постулатів зумовлює особливості правового методологічного дискурсу. У сучасних наукових публікаціях типовими та поширеними стають тези щодо необхідності перегляду усталених підходів і методів осягнення правової реальності. Часто ці заклики звучать на тлі застосування у праві міждисциплінарних наукових концепцій, які складно вписуються в традиційну юридичну методологію. У цьому сенсі герменевтика, феноменологія, аксіологія та антропологія, які стають визначальними стратегіями дослідження права сьогодні витісняють на периферію методологічних студій класичні методи і прийоми, типові для догматичної юриспруденції. Юридична догматика, яка була настільки впливовою в протягом XIX-XX століть, сьогодні поступово втрачає своє значення у просторі пояснення та розуміння правової реальності.

Серед ключових недоліків догматичного осмислення права найчастіше називають її обмеженість нормативними та «документально вираженими» елементами правової реальності, що зумовлює досить вузьке та чітко обмежене бачення права. Можна стверджувати, що проблема є навіть більш глибокою, оскільки саме пізнання права опиняється «заручником» нормативних установок. Цю обставину підкреслював іще М. М. Алексєєв, коли писав, що «поняття права, яке підлягає науковому визначенню, є уже визначеним у позитивному праві, і йдеться про пізнання цього останнього визначення, незалежно від того, істинне воно чи хибне»¹.

Подібні судження всерйоз підривають авторитет юридичної догматики у сучасному правознавстві. Однак вони не можуть повністю його заперечити. Дійсно, сьогодні з упевненістю можна констатувати перспективність використання неklasичних методів та підходів до осмислення правової реальності. Утім проблеми догматичного розуміння права набувають особливої значущості під час розробки комплексних юридичних теорій, обсяг яких виходить за межі власне теоретичного осмислення правової реальності, а тому виникає необхідність в застосуванні доробків і філософсько-правового рівня, і рівня спеціальної методології. Серед таких комплексних теорій сьогодні набуває усе більшої ваги правовий контрактивізм, зміст якого визначається розбудовою загальної та всеохоплюючої концепції договору як невід'ємної складової сучасного права². Розробка правового контрактивізму як теорії середнього рівня (тобто як такої, що поєднує концептуальні

¹ Алексєєв, Н.Н. (1999). *Основы философии права*. Санкт-Петербург: Лань, 23.

² Юдин, З.М. (2011). Поняття и основание правового контрактивизма. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії*, 10, 305-312.

начала сучасної юриспруденції з її прикладним спрямуванням), відтак, неможливою є без урахування положень догматичної юриспруденції, особливо з урахуванням того факту, що саме вона довгий час і була осередком розробок договірної проблематики.

Ставлення до правової догматики у сучасній юридичній літературі є доволі неоднозначним. Багато хто поділяє висловлену ще на початку ХХ століття позицію М. Вебера, що юридична догматика націлена на виявлення логічно правильного об'єктивного змісту правових положень, і при цьому ігноруються дії та ставлення людей до цих положень¹. Наприклад, І. Л. Честнов вважає, що догматичне бачення права передбачає конструювання штучної, нереалістичної картини правового життя. Він пише: «майже усі поняття класичної юриспруденції (норма права, система права, суб'єкт права, дія права тощо) – це реїфіційовані категорії, яким приписується властивість об'єктивного надособистісного (безособистісного) буття»².

Спробу апологізувати догму права, визначити її місце у системі сучасної юриспруденції, яку усе більшою мірою орієнтується на міждисциплінарні дослідження, здійснює О. М. Сидоренко. На переконання дослідниці, догма права – це структурний компонент права, що існує поряд із ціннісною та статусною характеристикою права і становить сферу юридичної науки (догматична юриспруденція), юридичної практики та юридичної освіти у вигляді діючої системи позитивного права та правових категорій та понять, у яких ця система відображена³. Доцільними є також судження Ю. М. Оборотова, який пише про необхідність догматичної складової в сучасній юриспруденції як відображення сталості в розумінні основних складових правового життя⁴.

Така позиція демонструє, що юридична догматика не є характерною рисою класичної юриспруденції, більше того, вона не є також частиною методології, яка може вважатися нерелевантною проблемам сучасної правової науки. Догма права розвивається разом зі всією юридичною наукою, а тому вона може використовуватися і в контексті неklasичної та навіть постнеklasичної парадигми юриспруденції. Тут слушно також є точка зору М. С. Кельмана, що догма права набуває відповідного статусу в юридичній думці, а підставою ставлення до неї як до юридичної догми стають не тільки імперативи позитивного права, а й авторитет правової культури. Через це юридичну догму виправдано розглядати як соціокультурний феномен і розуміти як фундаментальні правові установки і конструкції, засоби і методи правового регулювання, форми і правила юридичної діяльності тощо, які формуються у процесі історичного розвитку права і втілюються у конкретних правових системах⁵. Схожої думки дотримується К. В. Горобець, коли пропонує сприймати догму права не лише з методологічної точки зору, але й із позицій онтології права, включаючи її до складу структури права⁶.

Правовий контрактивізм, з точки зору формування та розвитку правової догматики, має розглядатися у контексті застосування емпірично-орієнтованої методології. Як уявляється, догматичне знання формується здебільшого за рахунок індуктивного мислення, коли аналіз проявів окремих правових явищ веде до формування їх теоретичного образу. У цьому сенсі догматична юриспруденція оперує методом генералізації, який, на думку А. Ю. Цофнаса, застосовується здебільшого при побудові дефініцій⁷. Тут варто зауважити, що побудова дефініцій, хоча і є одним із найбільш популярних прийомів правового мислення, розуміється нами з точки зору відмови від есенціалізму, як його розумів К. Поппер. Кожна дефініція обмежує сферу інтерпретацій поняття і завжди є певним спрощенням. Тому завжди має існувати плюралізм дефініцій, який логічно тягне за собою відмову від визначення «сутності» поняття⁸. Саме тому проблема догматичного виміру правового контрактивізму лежить у площині звернення до галузевих моделей розуміння договору та

¹ Вебер, М. (1990). *Избранные произведения*. Москва: Прогресс, 508.

² Честнов, І. (2012). Практичний поворот в юридичній теорії. *Філософія права та загальна теорія права (1)*, 79.

³ Сидоренко, О.М. (2013). *Догма права у сучасній юриспруденції: загальнотеоретичне дослідження*: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 40.

⁴ Оборотов, Ю. (2013). Загальнотеоретична юриспруденція як сучасна теорія держави і права. *Право України*, 9, 103-116.

⁵ Кельман, М.С. (2011). *Юридична наука: проблеми методології*. Тернопіль: Терно-граф, 137.

⁶ Горобець, К.В. (2012). Структурність права як його універсальність. *Актуальні проблеми політики*, 44, 102-112.

⁷ Цофнас, А.Ю. (2011). *Гносеологія*. 2-е изд., исправ. и доп. Одесса: Наука и техника, 201.

⁸ Поппер, К. (2010). *Логика научного исследования*. Москва: АСТ; Астрель, 21-26.

його регулятивного (чи координційного значення).

Звісно, договірна проблематика є найбільш близькою цивілістиці, понад те, часто в юридичній літературі можна зустріти точку зору, відповідно до якої договори взагалі можливі винятково у сфері приватного права, а публічна сфера є принципово «недоговірною»¹. Щоправда примітними стають намагання самих цивілістів відмовитися від догматичного статусу цієї, безумовно, ключової складової правознавства. Так, Є. О. Харитонов пише, що поняття «догма цивілістики» виглядає некоректним, оскільки суперечить сучасному розумінню цивільного права як права приватного, основою якого є не лише позитивне право, а й природно правова доктрина, домовленості сторін, звичаї та ціла низка інших специфічних форм регулювання цивільних відносин². З цією позицією доволі складно погодитися, особливо з урахуванням того, що догма права охоплює далеко не лише законодавство як інструмент регулювання суспільних відносин, але й самі ці відносини, на що, зокрема, звертав увагу іще С. С. Алексєєв³.

У цивілістиці ідея договору часто є визначальною з точки зору розуміння не лише природи зобов'язальних відносин, їх змісту та соціальних наслідків, але й всієї системи цивільного права. У цьому сенсі примітною є позиція І. В. Бекленищевої, яка пише, що у сучасних умовах в розумінні договору набуває все більшого значення так звана теорія соціальних цінностей. Ціла низка спеціальних доктрин, адаптованих цією теорією, фактично змусила відмовилася від класичного уявлення про договір: заперечується не тільки вимога *consensus* чи обіцянки, але і відповідно і сама ідея договірної зв'язку у вигляді, що сформувався у XX ст. Дослідниця пропонує інтегративний підхід до розуміння договору як домовленості двох і більше сторін або обіцянку однієї сторони, на яку розраховувала інша сторона, спрямовані на виникнення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків⁴.

Варто підкреслити, що в цивілістичній літературі основі дискусії з приводу правової природи договору обертаються довкола співвідношення його основних іпостасей: договір як юридичний факт, договір як особлива форма правовідносин, договір як письмовий акт. Утім, як зазначає В. В. Луць, основне питання полягає не в тому, в якій конкретній іпостасі цікавить дослідника договір як правовий феномен, а в тому, які трансформації супроводжують розвиток цього інституту. Зокрема, науковець виділяє дві таких тенденції: значне розширення сфери договірної правового регулювання та набуття договірними правовідносинами усе більш комплексного та довготривалого характеру⁵.

З позиції догми цивільного права та її теоретичних основ договір завжди спрямований на встановлення такої моделі поведінки сторін, яка підлягає реалізації в рамках майбутнього виконання. Цим, на думку Т. М. Заверухи, пояснюється і те, що основи цивілістичної теорії договору, як і будь-якого договору взагалі, закладені в ідеї консенсусу. Консенсуальний договір, в якому досягнення згоди виявилось відірваним від моменту його виконання, зумовив виникнення основного для теорії договору питання: чому договори повинні виконуватися?⁶

Як зазначає Р. Барнетт, правильне розуміння договірної зобов'язання та його меж потребує звернення до чогось більш фундаментального, аніж воля, довіра, ефективність, чесність та угода (власне, це і є та п'ятірка понять, яка зазвичай використовується для пояснення правової природи договору у межах цивільного права та загальної теорії договору). Орієнтуючись на теорію індивідуальних прав⁷, дослідник пише, що «договірне право є такою системою загальних принципів та більш специфічних правил, функція яких полягає в ідентифікації прав індивідів, зацікавлених у

¹ Сібільов, М. (2002). Ознаки та поняття договору в сфері приватного права. *Вісник Академії правових наук України*, 4, 87-93.

² Харитонов, Є.О. (2008). *Нариси теорії цивілістики (поняття та концепти)*. Одеса: Фенікс, 16.

³ Алексєєв, С.С. (2003). *Избранное*. Москва: Статут, 179-181.

⁴ Бекленищева, І.В. (2002). Понятие договора: основные подходы в современном правоведении. *Цивилистические записки*, 2, 298-308.

⁵ Луць, В.В. (2009). Договірне право України: сучасний стан і тенденції розвитку. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*, 2, 52-55.

⁶ Заверуха, Т.М. (2010). Синтетичний підхід до визначення поняття та ознак договору в цивільному праві. *Університетські наукові записки*, 3, 74.

⁷ У даному випадку теорія індивідуальних прав розуміється Р. Барнеттом у контексті англо-американської правової традиції, в межах якої Р. Дворкін запропонував розглядати проблему судової правотворчості, передусім, з точки зору питання нормативної визначеності індивідуальних прав.

передачі своїх правомочностей, та індикації умов, коли можна легітимно застосовувати примус з метою збереження цих прав та відновлення будь-яких несправедливих втручань у процес їх передачі»¹. У цьому сенсі стає зрозумілою позиція дослідника щодо питання необхідності виконання договорів. У дузі теорії Р. Дворкіна, він адресує це питання правовій системі в цілому, посилаючись на необхідність зовнішнього примусу при реалізації договірних положень та компенсаційних заходів за їх порушення. Можна зазначити, що такий підхід є, у цілому, прийнятним, оскільки він доволі точно втілює реалії правового життя і в межах англо-американського типу правових систем, і в межах романо-германського типу.

У цьому зв'язку актуальною є думка О. А. Воловик, що «в англійському праві справедливості існує (обмежувальна) концепція «торговельної чесності», яка також спрямована на забезпечення співробітництва сторін обігу (договору) за рахунок посилань на «чесну ціну» або «чесну винагороду», що передбачає еквівалентність взаємних надань (обміну). Зазначена концепція втім не нівелює принципу англо-американського загального права щодо дійсності договору навіть при нееквівалентному взаємному обміні, хоча в англійській судовій практиці посилання на «чесні» умови є вельми розповсюдженими»². Така позиція є ще одним елементом у загальній картині розуміння природи договору у світовому цивілістичному дискурсі. Як правило, більшість проблем, які тут розглядаються, стосуються не стільки проблематики договору як елементу правової реальності, як засобів його забезпечення та досягнення рівноважного стану в договірних правовідносинах.

Хоча така позиція і є далекою від теоретичної, вона усе ж дозволяє відкрити деякі перспективи для теорії правового контрактивізму. Ідея рівноваги та балансу, яка більшістю дослідників визнається основоположною для договірного права, є характерною також і для позитивного права в цілому. Тут слушною є думка Л. Фуллера, який пише, що договір між двома сторонами, який має належну форму і певний предмет, являв собою, так би мовити закон у мініатюрі. Якщо ми хочемо довідатися про юридичні права та обов'язки сторін у межах сфери дії договору, ми дивимося на умови самого договору. У разі виникнення суперечки, суд тлумачить і застосовує ці умови значною мірою так, немовби вони були актом законодавчого органу³. Одвічний опонент американського науковця Г. Гарт дотримувався схожої позиції: він називає суб'єктів договірного права «приватними законодавцями». «Приватна особа правомочна визначати юридичні процедури у сфері своїх договорів, кредитів, заповітів та інших структур прав і обов'язків»⁴.

Таким чином, цивілістична доктрина у цілому спрямована на поєднання в договірній проблематиці проблем еквівалентності та свободи, що цілком вписується у загальну спрямованість цієї сфери юриспруденції на індивідуальні права та свободи. Утім, цивілістика не єдиною сферою догматичної юриспруденції, яка має справу з договорами. Не менш цікавими є також його інтерпретації у теорії адміністративного та господарського права.

Варто зазначити, що галузева диференціація розуміння договору у вітчизняній літературі характеризується невисоким рівнем обґрунтованості та глибини аргументації. Показово, наприклад, що в теорії господарського права при розгляді проблем розуміння господарських договорів акцент робиться лише на специфічних властивостях суб'єктів договорів. Наприклад, А. О. Дутко пише: «господарський договір [...] – це домовленість, укладена за встановленим змістом та формою, між учасниками господарських правовідносин, спрямована на встановлення, зміну чи припинення прав та обов'язків та досягнення конкретної мети та забезпечується у випадку порушення можливістю застосування небажаних наслідків»⁵. Більш детально підходить до цієї проблеми В. С. Мілаш. На її думку, відмінність між цивільними та господарськими договорами має проводитися, передусім, за використовуваною схемою правового регулювання: «цивільно-договірне регулювання — це форма саморегулювання [...], основу господарсько-правового регулювання, безсумнівно, утворює саморегулювання, яке, однак, доповнюється законодавчим нормуванням відносин, що набувають

¹ Barnett, Randy E. (1986). A consent theory of contract. *Columbia Law Review*, 86(2), 295.

² Воловик, О.А. (2013). Еволюція мети договірного права крізь призму економічного підходу: (історія та сучасні тенденції). *Вісник Вищої ради юстиції*, 2, 135.

³ Фуллер, Л. (1999). *Анатомія права*. Київ: Сфера, 87.

⁴ Харт, Х.Л.А. (1998). *Концепція права*. Київ: Сфера, 47.

⁵ Дутко, А.О. (2008). Аналіз юридичної конструкції господарського договору. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*, 6, 230.

договірної форми»¹.

Не занурюючись у вир дискусій щодо природи господарських договорів та господарсько-договірного регулювання, варто усе ж звернути увагу на те, що точка зору В. С. Мілаш, по суті, не дозволяє показати, у чому ж саме полягають специфічні риси саме господарських договорів, і яке місце вони посідають у системі договорів. Аргумент щодо нормативного регулювання договірних правовідносин у сфері господарювання виглядає недостатньо переконливим, оскільки те ж саме можна сказати і про цивільні договори (адже цивільне законодавство так само встановлює нормативно закріпленій перелік обов'язкових умов договору, вимог щодо його форми та змісту тощо), оскільки на рівні національних правових систем доволі складно говорити про існування сфер правового регулювання, які були б повністю вільними від нормативної складової. Саме тому при розгляді господарсько-правових інтерпретацій договору варто звертати увагу, передусім, на його функції, серед яких особливе значення відводять, як правило, ініціативно-інтеграційній². Її особливість виражається у тому, що господарське договірне регулювання завжди є спрямованим на підприємницьку діяльність, що, своєю чергою, зумовлює і характер функціонального призначення договорів, адже підприємництво — завжди діяльність ініціативна.

Але якщо цивільно-правові та господарсько-правові інтерпретації договорів є доволі близькими за своїм змістом, то адміністративно-правова наука пропонує свій, альтернативний погляд на проблеми догматичного виміру правового контрактівізму. Це можна помітити уже на рівні пропонованих вченими-адміністративістами дефініцій адміністративного договору. Наприклад, Ю. Битяк та О. Константиї пишуть, що «адміністративний договір — це правовий акт управління, що встановлюється на підставі норм права двома (або більше) суб'єктами адміністративного права, один з яких обов'язково є органом виконавчої влади, може містити у собі загальнообов'язкові правила поведінки (нормативний характер) або встановлювати (змінювати, припиняти) конкретні правовідносини між його учасниками (індивідуальний характер)»³. Уже на прикладі такого визначення можна побачити, що в догмі адміністративного права при розгляді договорів акцент більшою мірою робиться не на самоуправлінні, що є характерно для догми цивільного та господарського права, а на управлінні. Це породжує суттєві відмінності в розумінні соціального призначення адміністративних договорів, адже, як зазначає А. В. Дьомін, більшість адміністративних договорів є нормативними за своєю природою, оскільки вони встановлюють правила поведінки для чисельного і формально невизначеного кола осіб та розраховані на неодноразове застосування. Адміністративні договори, за загальним правилом, не вичерпують своєї юридичної сили в результаті одноразового застосування⁴.

У контексті адміністративно-правового розуміння договору важливою є точка зору С. П. Погребняка, що адміністративні договори набагато більшою мірою, ніж цивільні, господарські та будь-які інші пов'язані з державним примусом. Він пише, що юридична обов'язковість такого договору забезпечується також системою договірних санкцій, що мають ефективно стимулювати додержання його умов, та можливістю застосування державного примусу. Державний примус ніби стоїть за спиною договору, вступаючи в дію у випадку його порушення. Цей особливий засіб забезпечення відрізняє договори як акти, що отримали визнання і захист з боку правопорядку, від інших суспільних домовленостей⁵.

Між тим, з теоретичної точки зору, адміністративні договори не можна повною мірою розглядати як акти, що мають здебільшого нормативну природу, хоча така позиція є доволі типовою для науки адміністративного права. Це пов'язано з тим, що сам поділ договорів на нормативні та індивідуальні часто є дуже й дуже умовним, що не дозволяє чітко провести лінію поділу між ними. Тому судження про те, що приватне право використовує індивідуальну договірну форму, а публічне

¹ Мілаш, В.С. (2014). *Перспективи модернізації договірних правовідносин у сфері господарювання*. Харків: Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова, 94.

² Мілаш, В.С. (2014). *Перспективи модернізації договірних правовідносин у сфері господарювання*. Харків: Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова, 94.

³ Битяк, Ю., Константиї, О. (2001). *Правова природа адміністративних договорів*. *Вісник Академії правових наук України*, 3, 106.

⁴ Демин, А.В. (1998). *Общие вопросы теории административного договора*. Красноярск: Краснояр. гос. ун-тет, 64.

⁵ Погребняк, С. (2011). *Договір: загальнотеоретичне розуміння*. *Вісник Академії правових наук України*, 4, 25.

— нормативну договірну форму є, щонайменше, спрощенням реальної ситуації¹.

Як можна переконалися, спектр догматичних інтерпретацій договору в сучасній юриспруденції є доволі широким, що іще раз підкреслює доцільність вироблення інтегральної теорії договору, яка, незважаючи на більш ніж півстолітні спроби, до сьогодні так і не створена. Як видається, це пов'язано з тим, що часто теоретична програма правового контрактизму ігнорувала можливості та перспективи застосування догматичної методології. Її ігнорування призвело до того, що більшість положень загальної теорії договору виявилися або неприйнятними для представників галузевих юридичних наук, або занадто відірваними від реалій правового життя. Саме тому юридична догматика, навіть у сучасних умовах становлення методологічного плюралізму, не може бути проігнорована як традиційний метод галузевої юриспруденції, де вона і сьогодні є ефективним інструментом евристичного наукового пошуку.

References

1. Alekseev, N. N. (1999). *Osnovy filosofii prava*. Sankt-Peterburg: Lan'.
2. Alekseev, S. S. (2003). *Izbrannoe*. Moskva: Statut.
3. Barnett, R. E. (1986). A consent theory of contract. *Columbia Law Review*, 86(2), 269-321.
4. Beklenishcheva, I. V. (2002). Poniatie dogovora: osnovnyie podhody v sovremennom pravovedenii. *Tsivilisticheskie zapiski*, 2, 298-308.
5. Bytiak, Yu., Konstantyj, O. (2001). Pravova pryroda administratyvnykh dogovoriv. *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy*, 3, 101-109.
6. Chestnov, I. (2012). Praktychnyj povorot v iurydychnij teorii. *Filosofija prava ta zagalna teorija prava*, 1, 77-84.
7. Diomin, A. V. (1998). *Obshchie voprosy teorii administrativnogo dogovora*. Krasnojarsk: Krasnojarsk. gos. universitet.
8. Dutko, A. O. (2008). Analiz iurydychnoji konstruksiji gospodarskogo dogovoru. *Socialno-ekonomichni problemy suchasnogo periodu Ukrainy*, 6, 227-235.
9. Fuller, L. (1999). *Anatomija prava*. Kiev: Sfera.
10. Gorobets, K. V. (2012). Strukturnist prava jak jogo universalnist. *Aktualni problemy polityky*, 44, 102-112.
11. Kelman, M. S. (2011). *Iurydychna nauka: problemy metodologiji*. Ternopil: Terno-graf.
12. Khart, Kh. L. A. (1998). *Kontseptsija prava*. Kiyiv: Sfera.
13. Kharytonov, E. O. (2008). *Narysy teorii tsyvilistyky (poniattia ta kontsepty)*. Odesa: Feniks.
14. Luts, V. V. (2009). Dogovirne pravo Ukrainy: suchasnyj stan i tendentsiji rozvytku. *Iurydychnyj visnyk. Povitriane i kosmichne pravo*, 2, 52-55.
15. Milash, V. S. (2014). *Perspektyvy modernizatsii dogovirnykh pravovidnosyn u sferi gospodariuvannia*. Kharkiv: Kharkivskij natsionalnyj universytet miskogo gospodarstva imeni O. M. Beketova.
16. Oborotov, Yu. (2013). Zagalnoteoretychna iurysprudentsija jak suchasna teorija derzhavy i prava. *Pravo Ukrainy*, 9, 103-116.
17. Pogrebniak, S. (2011). Dogovir: zagalnoteoretychne rozuminnia. *Visnyk Akademiji pravovykh nauk Ukrainy*, 4, 17-28.
18. Popper, K. (2010). *Logika nauchnogo issledovanija*. Moskva: AST; Astrel.
19. Sibiliov, M. (2002). Oznaky ta poniattia dogovoru v sferi pryvatnogo prava. *Visnyk Akademiji pravovykh nauk Ukrainy*, 4, 87-93.
20. Sydorenko, O. M. (2013). *Dogma prava u suchasnij iurisprudentsiji: zagalnoteoretychne doslidzhennia*: dis. ... kand. iuryd. nauk: 12.00.01. Mizhnarodnyj gumanitarnyj universytet, Odesa.
21. Tsofnas, A. Yu. (2011). *Gnoseologija*. 2-je izd., isprav. i dop. Odesa: Nauka i tekhnika.
22. Veber, M. (1990). *Izbrannye proizvedeniia*. Moskva: Progress.
23. Volovyk, O. A. (2013). Evolutsia mety dogovirnogo prava kriz pryzmu ekonomichnogo pidhodu: (istoria ta suchasni tendentsii). *Visnyk Vyshchoi rady iustytzii*, 2, 125-138.
24. Yudin, Z. M. (2011). Poniattije i osnovanije pravovogo kontraktivizma. *Naukovi pratsi Odeskoji natsionalnoji iurydychnoji akademiji*, 10, 305-312.
25. Yudin, Z. M. (2014). Individualnyje i normativnyje dogovory: kriticheskij analiz. *Porivnialno-analitychne pravo*, 4, 39-41.
26. Zaverukha, T. M. (2010). Syntetychij pidhid do vyznachennia poniattia ta oznak dogovoru v tsyvilnomu pravi. *Universytetski naukovi zapysky*, 3, 70-76.

¹ Детальніше про це див.: Юдин, З.М. (2014). Индивидуальные и нормативные договоры: критический анализ. *Порівняльно-аналітичне право*, 4, 39-41.